विंशः पाठः

नर्मदा

पावनसलिलानर्मदा अस्माकं प्रदेशस्य जीवनदायिनी सरिता अस्ति। एषा एव रेवा-मेकलसुतादिभिः अनेकनामभिः प्रसिद्धा। अस्याः उभयोः तटयोः अनेकानि तीर्थस्थानानि, तपस्विनाम् आश्रमाश्च सन्ति। प्राचीनकालादेव अस्याः पावनतटयोः तपस्विनां सिद्धस्थलानि सन्ति। अतः जनाः नर्मदायाः परिक्रमणं कृत्वा आत्मानं धन्यं पवित्रं च मन्यन्ते। अत्रत्यं नैसर्गिकं सौन्दर्यमपि दर्शनीयम्।

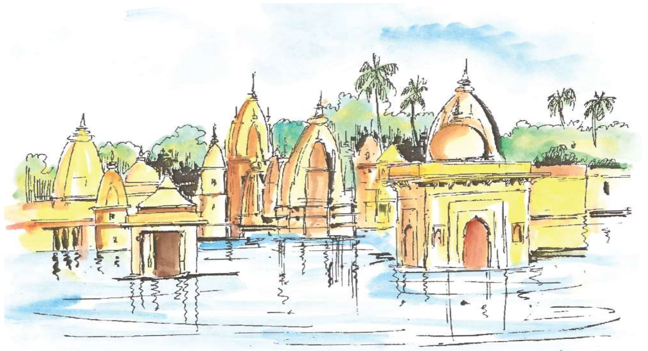

अमरकण्टकम्

अनूपपुरमण्डले अमरकण्टकं नाम पर्वतोऽस्ति। तत एव नर्मदा प्रादुर्भवति। तदनन्तरम् एषा गहनारण्येषु उत्तुङ्गपर्वतेषु च भ्रमणं कुर्वती डिण्डोरीमण्डलं प्रविशति। डिण्डोरीतः सर्पाकारगत्या उच्चावचमार्गेण महाराजपुरं प्राप्नोति। ततः जाबालिपुरम् आगच्छति। श्वेतशिलाखण्डानां कृतेऽतिप्रसिद्धे भेड़ाघाटनामके स्थाने धूमधारजलप्रपातस्वरूपं धारयति। तद् अवलोकनार्थं बहवः पर्यटकाः अत्र आगच्छन्ति।

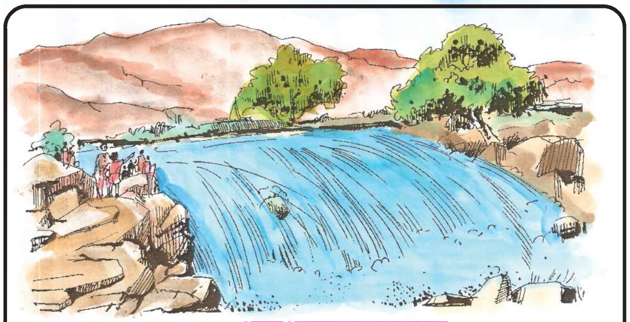

धूमधारजलप्रपातः

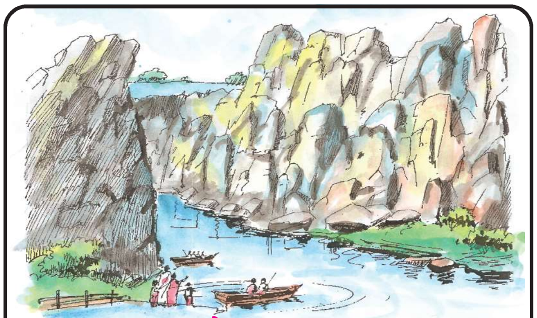

भेड़ाघट्टः

जाबालिपुरतः ब्रह्माण्डघट्टम् आयाति ततः अनेकक्षेत्राणि पावयन्ती इयं होशङ्गाबादनगरं प्रविशति। अत्रत्यं 'सेठानीघाट' इति स्थानं प्रसिद्धम्। अस्मिन् नगरे अस्याः तटे अनेके देवालयाः आश्रमाश्च सन्ति। अत्र भक्तैः कृताः प्रार्थनाः घण्टानादाश्च अहर्निशं श्रूयन्ते।

ततो वेगवती एषा तरङ्गिणी ओङ्कारेश्वरनगरं स्पृशति। अत्र अमलेश्वरनामज्योतिर्लिङ्गं समाराधयन्ती ओंकार इव आकृतिं धारयति। अत्रैव आद्यशङ्कराचार्यस्य गुरोः गोविन्दपादाचार्यस्य पवित्रस्थानम् अप्यस्ति।

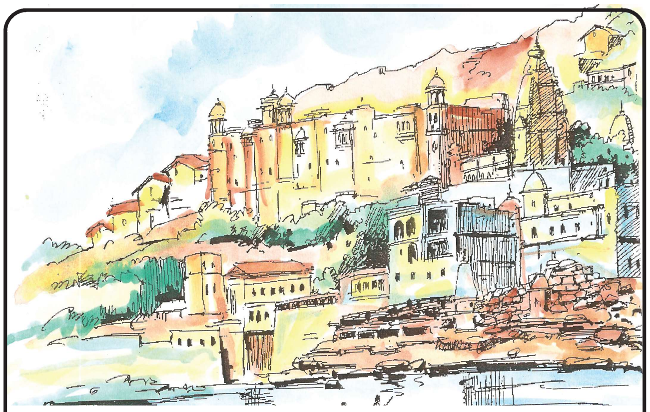

ओङ्कारेश्वरम्

ततः मण्डनमिश्रेण मण्डितं मण्डलेश्वर-नगरमपि एषा मण्डयति। मण्डलेश्वरनगरात् महाराज्ञ्या अहिल्यया सेविते माहिष्मतीनगरे अस्याः अतिविस्तृतं रूपं दृश्यते। पश्चात् खलघाटेशूलपाणेश्वरादीनि स्थानानि सिञ्चन्ती सा गुर्जरप्रान्तस्य भृगुकच्छनगरसमीपे अरबसागरे विलीयते।

नर्मदानद्यामेव बरगी-इन्दिरासागर-सरदारसरोवरादयः बहवः बन्धाः निर्मिताः सन्ति। यावन्तः बन्धाः नर्मदानद्यां सन्ति तावन्तः अन्यासु नदीषु न सन्ति। एभिः बन्धैः विद्युदुत्पादनम्, भूमिसेचनम्, जलपरिवहनम्, अभयारण्यनिर्माणम्, पर्यटनस्थलनिर्माणम् इत्यादयो विविधलाभाः भवन्ति। एतेषाम् उपकाराणां हेतुः एषा एव।

एषा नामस्मरणमात्रेण पापम् अपाकरोति। पुराणेषु अस्याः बहुविधमाहात्म्यं प्रतिपादितम्। कालिदासेनापि मेघदूते अस्याः सौन्दर्यं माहात्म्यं च वर्णितम्। धन्या एषा भूमिः यत्र रेवा राजते।

शब्दार्थाः

सिद्धस्थलानि	—	सिद्धभूमि/तीर्थ
अत्रत्यम्	—	यहाँ का
उत्तुङ्गम्	—	ऊँचा
उच्चावचमार्गेण	-	ऊँचे-नीचे मार्ग से
सर्पाकारगत्या	—	वक्रगति से
महाराजपुरम्	—	मण्डला का प्राचीन नाम
प्राप्नोति	—	पहुँचती है
श्वेतशिलाखण्डानाम्	—	सङ्गमरमर-चट्टानों के
धूमधारः	—	धुँआधार
ओङ्कार इव	—	ओङ्कार के समान
ब्रह्माण्डघट्टः	—	बरमान घाट का प्राचीन नाम
माहिष्मतीनगरम्	—	महेश्वर नगर का प्राचीन नाम
भृगुकच्छनगरम्	—	भरूच नगर का प्राचीन नाम

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरं लिखत—**

क. अस्माकं प्रदेशस्य जीवनदायिनी का?

ख. नर्मदा कस्मात् स्थानात् प्रादुर्भवति?

ग. कस्याः नाम रेवा?

घ. अमरकण्टकस्थानं कस्मिन् मण्डले अस्ति?

ङ. नर्मदा कस्मिन् सागरे मिलति?

च. मण्डनमिश्रः कस्मिन् नगरे वसति स्म?

2. **एकवाक्येन उत्तरं लिखत—**

क. धूमधारजलप्रपातः कुत्र अस्ति?

ख. सेठानीघाटस्थानं कस्मिन् नगरे अस्ति?

ग. ओङ्कारेश्वरनगरे किं नाम ज्योतिर्लिङ्गम्?

घ. सरदारसरोवरबन्धः कस्यां नद्याम् अस्ति?

ङ. बन्धैः के लाभाः?

3. **उचितशब्देन रिक्तस्थानं पूरयत—**

क. नर्मदायाः अपरं नाम .... अस्ति। (भागीरथी/मेकलसुता)

ख. नर्मदानदी .... जीवनदायिनी कथ्यते। (उत्तरप्रदेशस्य/मध्यप्रदेशस्य)

ग. अमलेश्वरज्योतिर्लिङ्गम् .... अस्ति। (उज्जयिन्याम्/ओङ्कारेश्वरनगरे)

घ. आद्यशङ्कराचार्यस्य गुरोः नाम .... अस्ति। (महर्षिः वाल्मीकिः/गोविन्दपादाचार्यः)

ङ. बरगीबन्धः .... अस्ति। (नर्मदायाम्/गोदावर्याम्)

4. **उचितं योजयत—**

	(अ)		(ब)
क.	महाराजपुरम्	–	जबलपुरनगरम्
ख.	नर्मदायाः विलयः	–	ओङ्कारेश्वरनगरे
ग.	गोविन्दपादाचार्यस्य आश्रमः	–	मण्डलानगरम्
घ.	जाबालिपुरम्	–	भेड़ाघाटस्थाने
ङ.	धूमधारजलप्रपातः	–	अरबसागरे

5. शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं ''न'' इति लिखत—

क. नर्मदा अमरकण्टकात् प्रादुर्भवति।

ख. रेवा नर्मदायाः अपरं नाम अस्ति।

ग. नर्मदायां सरदारसरोवरबन्धः अस्ति।

घ. मेघदूते नर्मदायाः वर्णनं नास्ति।

ङ. पुराणेषु नर्मदायाः वर्णनम् अस्ति।

6. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत—

क. गहनारण्येषु

ख. अत्रैव

ग. अवलोकनार्थम्

घ. इत्यादयः

7. नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत—

क. अभयारण्यनिर्माणम्

ख. देवालयाः

ग. घण्टानादाः

घ. भूमिसेचनम्

योग्यताविस्तारः —

- मानचित्रमवलम्ब्य नर्मदायाः आद्यन्तमार्गं निरूपयत।
- भ्रमणकार्यक्रमे नर्मदातटस्थितानि प्रमुखतीर्थानि अवलोकयत।
- श्लोकं स्मरत—

सबिन्दुसिन्धु-सुस्खलत्तरङ्गभङ्गरञ्जितं,
द्विषत्सुपापजात-जातकारि-वारिसंयुतम्।
कृतान्त-दूतकालभूत-भीतिहारि वर्मदे,
त्वदीयपादपङ्कजं नमामि देवि नर्मदे॥

पुण्या सर्वत्र नर्मदा।